УДК 398

Л.М. Фәхриева,
Л.Х. Дәүләтшина

ТӨРЕК МИФОЛОГИЯСЕ ПЕРСОНАЖЛАРЫН КЛАССИФИКАЦИЯЛӘҮ МӘСЬӘЛӘСЕНӘ КАРАТА

В исследовательской работе представлен анализ отдельных классификаций мифологических персонажей турецкой мифологии. Источниками исследования являются работы таких авторов, как Дениз Каракурт, Фузули Баят и Джелал Бейдили. В данной работе применен метод сравнительного анализа как основной. Выполнен обзор работ, в которых предложены типологические признаки мифологических персонажей, на основе которых выстроена классификация персонажной системы турецкой мифологии. Актуальность темы исследования обусловлена отсутствием цельной классификации мифологических персонажей, представленных в мировоззрении турецкого народа, так как исследования в этой области имеют больше энциклопедический и онтологический характер.

Ключевые слова: тюркская мифология, турецкая мифология, мифологический персонаж, классификация, модель мира.

The research work gives an analysis of individual classifications of mythological characters of Turkish mythology. The sources of the study are the works of such authors as Deniz Karakurt, Fuzuli Bayat and Jalal Beidili. In this article the method of comparative analysis is used as the main one. A review of works has been carried out and typological features of mythological characters are proposed, on the basis of which the classification of the character system of Turkish mythology is built. The relevance of the topic is caused by the lack of an integral classification of mythological characters represented in the worldview of the Turkish people, since research in this area is more of an encyclopedic and ontological nature.

Key words: Turkic mythology, Turkish mythology, mythological character, classification, world model.

Мифология халык иҗатының иң борынгы катламын тәшкил итә. «Миф (сүзнең туры мәгънәсендә) – ул хикәяләү, чынбарлыкны фантастик рәвештә гәүдәләндергән «хикәяләр» җыелмасы, әмма бу сүз сәнгате жанры түгел, ә дөньяны билгеле бер рәвештә күзаллау. Еш кына ул хикәяләү формасын ала; дөньяны мифологик күзаллау башка төрле формаларда – йолага бәйләнешле хәрәкәт, җыр, бию һ.б. рәвешләрдә дә гәүдәләнә» [Мифы народов мира, 1980, с. 14].

Төрки халыклар мифологиясен өйрәнү юнәлешендә бүгенге көндә шактый күп эш эшләнгән [Абрамзон, 1990; Akman, Köktan, 2019; Кляшторный, 1977; Неклюдов, 1980; Стеблева, 1972; Урманчеев, 2008, 2009, 2011; Хисамитдинова, 2016; Халипаева, 1995 һ.б.]. Әмма төрек мифологиясенә бәйле мифологик персонажларның типологик билгеләрен күрсәтүгә багышланган аерым хезмәтләр юк. Кайбер авторлар үрнәк классификацияләр тәкъдим итәләр, кайбер эшләрдә пер-

сонажларны системалаштыру тенденциясе күзәтелә, әмма аларның төп максаты төрек мифологиясе персонажларының тулы классификациясен төзү түгел.

Төрек мифологиясен өйрәнгән хезмәтләр арасында мифологик персонажларны теге яисә бу принциплар буенча классификацияләүгә багышланганнарын күрсәтергә мөмкин. Алар арасында Дж. Бейдилиның «Төрки мифологиянең энциклопедик сүзлеге» [Beydili, 2005], Д. Каракуртның «Төрек мифологиясе энциклопедиясе» [Karakurt, 2011], Фузули Баятның «Төрки мифологик системасы» [Bayat, т. 1, 2007; т. 2, 2007] аерым урын алып тора. Аларда төрки мифологиядәге һәм шул исәптән төрек мифологиясендәге төп мифологик категорияләр турында мәгълүмат бирелә, мифологик персонажларның кайбер төркемнәренә җентекле анализ ясала.

Дж. Бейдилиның «Төрки мифологиянең энциклопедик сүзлеге»ндә төрки мифология элементлары тәфсилләп тасвирлана. Ул төрек галимнәре тарафыннан төзелгән мифологик эчтәлекле сүзлекләр арасында – беренчеләрдән. Әлеге сүзлекне төзегәндә автор рус һәм төрки тел белеме буенча шактый билгеле хезмәтләрдән файдалана. Бу сүзлекнең үзенчәлекләреннән берсе – ул мифологик элементларны, персонажларны бөтен төрлелегендә күрсәтә, ягъни хезмәттә төрле төрки халыкларның мифологиясендә чагылыш тапкан, очраган персонажларның вариантлары тәкъдим ителә (мәсәлән, «albastı» һәм «al karısı»). Әлеге хезмәт мифологик элементларны фәнни дәрәҗәдә чагыштыру өчен файдалы чыганак булып тора [Beydili, 2005, s. 10–12].

Безне, беренче чиратта, мифологик персонажларның фәнни классификациясе һәм аларның типологик билгеләрен аеру тәҗрибәсе кызыксындыра. Югарыда телгә алынган тикшеренүләрдә теге яки бу дәрәҗәдә мифологик персонажларны классификацияләү мәсьәләсе ачыклана. Сүзне Ф. Баятның «Төрки мифологик системасы»ның беренче томыннан башларга кирәк. Әлеге хезмәтендә галим мифологик персонажларны төркиләрнең мифологик моделе контекстында карый. Ф. Баят «Космосның өчле структурасы», «тернар бүленеше»нә нигезләнеп, мифологик дөнья моделенең өч каттан торуын билгели: югары – «gök» (күк), урта – «yer» (җир), түбән – «yeraltı» (җир асты). Өч дөньяда да – күк, җир, җир асты дөньясы – функцияләре төрле булган рухлар яши. Автор әлеге катламнарга караган персонажларны сурәтли, шул ук вакытта төрки халыкларда кулланылышта булган исемнәрнең төрле фонетик вариантларын билгеләп үтә. Күк дөньясына «Gök Tengri» (Күк Тәңресе), шулай ук «күк рухлары» керә. Якутлар аларны «tangara» дип атыйлар, саян-алтай төркиләре «kuday» һәм «tengri», чувашлар «tura» диләр. Кагыйдә буларак, алар – «кече» ходайлар, «Gök Tengri»нең ярдәмчеләре. Күк рухлары ешрак саян-алтай төркиләренең ышануларында күбрәк чагылыш тапкан «Ülgen»нең ярдәмчеләре яки уллары буларак күзаллана. Якутларда исә бу күк рухлары «Yüryüng Ayu Toyon»ның (барлыкка китерүче, тудыручы Ак хан) бертуганнары һәм ярдәмчеләре булып тора.

Ф. Баят урта дөньяның хуҗасы буларак җир рухы «Yer-Sub»ны (Җир-Су) күрсәтә. «Yer-Sub» белән бәйле ышанулар комплексына «таулар, урман, су, рухлар-сакчылар һәм ата-бабалар рухы» керә. «Сакчы рухлар» күзгә күренмиләр һәм саклаган объект янында яшиләр. Бу рухларны Якутиядa «iççi», Алтайда – «ezi», Урта Азиядә, Азәрбайҗанда, Идел буенда һәм Анатолиядә – «iye, ie, yiye, ия», Монголиядә – «edzen», Бурятиядә – «ejin» яки «izen»дип атыйлар.

Түбән дөньяның төп каһарманы буларак Ф. Баят караган чыганакларда «Erklik» (Эрклик) яки «Erlik» (Эрлик) телгә алына. Монгол мифологиясендә дә җир асты дөньясының хуҗасы «Erlik Han» дип атала. Якутларда бу функцияне – «Arsan Duolay» (туфрак карынлы хан), кыргыз эпосында «Kök Döö» башкара. Саян-алтай төркиләре җир асты дөньясы ияләрен «körmesler» – «göze görünmezler» (күзгә күренми торганнар) дип атыйлар, алар кешегә килгән авыру һәм үлемнең сәбәбе буларак карала. Шунысы кызык: барлык рухлар да күзгә күренмиләр, әмма бары тик түбән дөнья ияләрен генә «körmesler» дип атыйлар. Шулай ук Ф. Баят алтайлыларның югары дөнья рухларын «ışıklı ülgenler» (якты, нурлы, үлгеннәр) дип атауларын да билгеләп үтә, чөнки, борынгы төркиләр ышануы буенча, алар «чиста, ак, якты», ә түбән дөнья рухлары, киресенчә, «кара» төс белән ассоциацияләшә – шулай итеп, дөнья моделенең «дихотомик» бүленеше барлыкка килә [Bayat, т. 1, 2007].

Югарыда атап үтелгән хезмәтләрдә мифологик персонажлар типологиясе дөнья моделен тасвирлау кысаларында карала, әмма Д. Каракуртның төрек мифологиясе сүзлеге турында болай дип әйтеп булмый. Хезмәтенең кереш өлешендә автор мифларга кыскача характеристика бирә һәм мифологик персонажларның классификациясен тәкъдим итә. Ул аларны дүрт төркемгә бүлеп өйрәнә.

Беренче төркем – «Рухи затлар» («Tinsel (Ruhâni) Varliklar»). Д. Каракурт әйтүенчә, бу төркемгә кергән персонажлар саклаучы рухлар булып торалар, ләкин аларны кеше «рухы» белән бутарга ярамый. Борынгы төрки ышанулар буенча, үсемлекләр, хайваннар һәм хәтта җансыз ияләрнең дә җаны бар. Рух хуҗасын сакласа да, аннан аерым күренеш буларак карала. Бу персонажлар классында автор дүрт төркемчәне билгели.

Беренче төркемчә – «Тәңреләр» («Tanrılar») – кеше кыяфәтендәге барлыкка китерү, иҗат итү һәм идарә итү функциясенә ия көчләр. Ир-ат тәңреләрнең ахырына «Han», хатын-кыз тәңреләренә – «Hanım» (монголларның «Hatan») сүзе өстәлә. Шулай ук «Toyun», «Ata» һәм «Hatun», «Ana», «Alaz Han (Alaz Toyun, Alaz Ata)», «Kübey Hanım (Kübey Hatun, Kübey Ana)» кебек элементлар өстәлә ала. Автор фикеренчә, борынгы төрки мифологик күзаллаулар системасында «Тәңре»не аңлау Көнбатыш системасыннан аерылып тора. Ул грек һәм рим мифологияләренә бәйле политеизм төшенчәсен борынгы төрки мифологик күзалаулар җыелмасын аңлатуга мөнәсәбәттә куллануны ялгыш дип саный. Д. Каракурт пантеонны билгеләүдә башка алым тәкъдим

итә. Аның фикеренчә, «югары тәңреләр» – саклаучы һәм яклаучы рухлар, аларның аермасы – башка рухлардан югары булу. Әгәр дә шаманизмда «фәрештә» төшенчәсе булса, аларны шулай дип атарга мөмкин булыр иде. «Tengri (Gök-Tanrı)» яки «Tura» – абсолют иҗатчыга ышануның абстракт концептуализациясе. «Tengri» үзенең уникальлеге белән төрки диннәрне монотеизмга якынайта, әмма бу ышанулар системасының катлаулы структурага ия булуын исәпкә алырга кирәк, анда башка илаһи затлар булуы да мөһим. Д. Каракурт фикеренчә, кешеләрнең төрле карашлары, шулай ук Көнбатыш тикшеренүчеләренең бу юнәлештәге эшләре, кайбер тикшеренүләрдә тәңречелекнең күпаллалык булып саналуына китергән [Каракурт, 2011, s. 7].

Д. Каракурт «Ata-Analar» (Ата-Аналар) дип аталган икенче төркемчәне аерып чыгара: «Börü Ana (Kurt Ana)» (Бүре Ана), «Zılant Ata (Yılan Ata)» (Елан Ата), «Barak Ata» (Эт Ата), «Yel Ata» (Җил Ата), «Su Ana» (Су Ана). Болар – табигатьтәге төрле җан ияләре һәм күренешләр белән идарә итә торган җан ияләре. Илаһи сыйфатларга ия булу сәбәпле, аларны да «тәңреләр» категориясенә кертергә мөмкин.

Өченче төркемчә – «İyeler» (Ияләр), хуҗасы янында яки аның эчендә булучы сакчы рухлар. Алар сакланган җан иясеннән аерыла ала, ләкин артык ерак китмиләр. Автор билгеләп үткәнчә, бу рухларның шәхес сыйфатлары еш кына ачылмый, чөнки алар күп. Күпчелек табигать күренешләренең сакчы рухы бар.

Дүртенче төркемчәгә галим «бүтән абстракт җан ияләрен» кертеп карый, аларның күбесен «İye» яки «Ruh» («рух») дип атый. Ләкин шул ук вакытта ул аларның үзенчәлекле сыйфатлары һәм функцияләре булуын да билгеләп үтә: «Çor (Cin)», «Abası (Şeytan)», «Körmös (Hayâlet)».

Автор икенче төркемне «Canlı Varliklar», «İnsani Varliklar» («тере затлар һәм кеше сыман затлар») исеме астында формалаштыра һәм андагы ике төркемчәне аера: «кешеләр» һәм «хайваннар / үсемлекләр». Автор «кешеләр»гә асылда абстракт булмаган мифик шәхесләрне кертә. Аларны еш кына лидерлар яки каһарман шәхесләр дип саныйлар; алар гадәти булмаган сәләткә һәм гадәттән тыш сыйфатларга ия, әмма үзләренең кешелек үзенчәлекләрен дә югалтмыйлар. Икенче төркемчәгә изге дип саналган һәм аерым әһәмияткә ия булган хайваннар яки үсемлекләр кертеп карала. Ул ата-бабалар белән бәйле хайваннар булырга мөмкин, еш кына аларга кеше сыйфатларын бирәләр. Изге хайваннар рәтенә «Bozkurt» (Күк бүре), «Alageyik» (Болан) һәм «Bürküt» (Бөркет) керә, изге үсемлекләр дип «Ulukayın» (Зур каен) һәм «Bayterek» (Байтирәк) агачларын атарга була.

Өченче төркемне «Düşsel Varliklar» («күз алдына китерә торган») персонажлар тәшкил итә. Бу төркемгә «Albıs (Cadı)» (сихерче), «Yelbeğen (Dev)» (Җилбәгән, Дию), «Tepegöz» («Циклоп») кебек әкияти персонажлар кертелә. Әлеге персонажлар үзләренең мифологик эчтәлекләрен, тамырларын югалтып, фольклар әсәрләренә күчкәннәр. Бу төркем «алынма» персонажлар булуы белән аерылып тора, ягъни алар төрек мифологиясенә соңрак кергәннәр һәм турыдан әкияти

персонажларга әверелгәннәр. Мәсәлән, «Tepegöz» – «Циклоп», грек мифологиясеннән кергән персонаж.

Дүртенче төркем – «Cansiz / Nesne Varliklar» («җансыз / матди затлар») – бу махсус мәгънәгә ия булган яки ниндидер изге көчне үз эченә алган әйберләр: «Koрuz» (Кубыз), «Ok» (Ук), «Otağ» (Шатыр), «Ak Dağ» (Ак тау), «Kan Irmağı» (Кан елгасы). Д. Каракурт абстракт төшенчәләрне аерым төркем буларак аера, мәсәлән, «Kut» (кот), «Yom» (бәхет), «Arpağ» (тылсым көче) [Karakurt, 2011, s. 7–9].

Д. Каракурт, Дж. Бейдили һәм Ф. Баяттан аермалы буларак, классификациясенә борынгы төрки мифологик катламны гына түгел, башка халыклар мифологиясенә бәйле персонажларны да, мәсәлән, фарсы яки гарәп мифологик персонажларын да кертә. Аның фикеренчә, төрек мифологиясе төрек халкының мифологик күзаллауларын үзенә туплаган мифологик бөтенлекне тәшкил итә, әмма ул иске легендалар, төрки халыкларның борынгыдан килгән уртак ышанулары, тәңречелек элементлары белән генә түгел, иҗтимагый һәм мәдәни яссылыкка бәйле символика белән дә тулылана. Кайбер мифологик категорияләр соңрак ислам ышанулары нигезендә үзгәреш кичергән. Шул ук вакытта төрек мифологиясендә Эгей һәм Анатолия цивилизацияләреннән мирас булып калган күзаллаулар системасы белән дә охшашлык күзәтелә. Үткәрелгән тикшеренүдән чыгып, Д. Каракурт «төрки мифология» төшенчәсе урынына «төрки мифологияләр» төшенчәсен кулланырга тәкъдим итә, чөнки аларның барысына да төрле факторлар йогынты ясаган [Karakurt, 2012, s. 888–889]. Ул төрки мифологияләрне ареалларга һәм тарихи чорларга бүлеп өйрәнә: Европа төрки мифологиясе, Буддизм төрки мифологиясе, Себер төрки мифологиясе, Анатолия төрки мифологиясе, Госманлы төрки мифологиясе һ.б.

Югарыда күрсәтелгәннәрдән күренгәнчә, «Төрки мифологик системасы»ның беренче томында Ф. Баят мифологик персонажларны төркиләрнең мифологик моделе контекстында карый. Ул дөньяны өч катка бүлә: югары – «gök», урта – «yer», түбән – «yeraltı» [Баят, т. 1, 2007]. Дж. Бейдили хезмәтендә төрки халыклар мифологиясенә хас мифологик персонажлар турында энциклопедик характердагы бай мәгълүмат тәкъдим ителә, әмма ул классификация дәрәҗәсендә бирелми [Beydili, 2005]. Д. Каракурт «Төрек мифологиясе энциклопедиясе»ндә мифка кыскача характеристика бирә һәм, башкалардан аермалы буларак, мифологик персонажлар классификациясен китерә. Автор төрки мәдәниятнең мифологик элементларын дүрт төркемгә бүләргә тәкъдим итә: классификация персонажларның һәм аларның функцияләренең аермаларына нигезләнә. Д. Каракурт тарафыннан тәкъдим ителгән классификация каралганнарның барысыннан да тәфсиллерәк һәм төгәлрәк, әлеге хезмәттә төрек мифологиясенең «күрше» мифологияләр белән бәйләнеше чагыла, персонаж исемнәренең төрле фонетик вариантлары тәкъдим ителә.

Нәтиҗә ясап, шуны әйтеп була: тикшерелгән хезмәтләрнең бары берсендә генә классификация дип санарлык һәм күпчелек

персонажларны үз эченә алырлык система бар. Әлеге тема классификация булдыру ягыннан да, мифологик персонажларга багышланган материалларны өйрәнү ягыннан да өстәмә тикшеренүләр таләп итә.

Әдәбият

Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Фрунзе: Кыргызстан, 1990. 480 с.

Кляшторный С.Г. Мифологические сюжеты в древнетюркских памятниках // Тюркологический сборник. 1977. М., 1981. С. 117–138.

Мифы народов мира. Энциклопедия. М., 1980. Т. 1. 1147 с.

Неклюдов С.Ю. Мифология тюркских и монгольских народов // Тюркологический сборник. М.: Наука, 1981. С. 183–202.

Стеблева И.В. К реконструкции древнетюркской религиозно-мифологической системы // Тюркологический сборник. М.: Наука, 1972. С. 213–226.

Урманче Ф.И. Татар мифологиясе: энциклопедик сүзлек: 3 томда. Казан: Мәгариф, 2008, 2009, 2011. 839 б.

Халипаева И.А. Мифология тюркских народов: Эволюционные процессы: дис. … д-ра филол. наук. Баку, 1995. 347 с.

Хисамитдинова Ф.Г. Мифологическая лексика башкирского языка (в этнолингвистическом освещении). Уфа: ИИЯЛ УНЦ РАН, 2016. 400 с.

Akman D.M., Köktan Ö.Ü.Y. Türk Ve Yunan Mitolojilerindeki Yeralti Âlemine Ait Unsurlar // Türük Uluslararası Dil, Edebiyat Ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi. 2019. № 19. S. 209–225.

Beydili C. Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük / çev. Eren Ercan. Ankara: Yurt Kitap-Yayın, 2005. 639 s.

Karakurt D. Türk mitoloji ansiklopedisi. Açıklamalı-resimli Türk söylence sözlüğü [Электронный ресурс] // Режим доступа: https://www.academia.edu/11557648/T%C3%BCrk_Mitoloji_Ansiklopedisi_Deniz_Karakurt_ (Дата обращения – 15.05.2022).

Karakurt D. Türk söylence sözlüğü. Açıklamalı Ansiklopedik Mitoloji Sözlüğü. [Электронный ресурс] // Режим доступа: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/3/34/Turk_Soylence_Sozlugu.pdf (Дата обращения – 15.05.2022).

Bayat, F. Türk Mitolojik Sistemi 1: Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi. Ötüken Neşriyat AŞ. [Электронный ресурс] // Режим доступа: https://books.google.ru/books?hl=ru&lr=&id=EFPSDAAAQBAJ&oi=fnd&pg=PT38&dq=T%C3%BCrk+mitolojisi&ots=lox7iBjg0K&sig=XAO0vLoWHYQAybdyW4gXYZWmOFc&redir_esc=y#v=onepage&q=T%C3%BCrk%20mitolojisi&f=false (Дата обращения – 13.05.2022).

Bayat, F. Türk Mitolojik Sistemi 2: Kutsal Dişi–Mitolojik Ana, Umay Paradigmasında İlkel Mitolojik Kategoriler–İyeler ve Demonoloji. Ötüken Neşriyat AŞ. [Электронный ресурс] // Режим доступа: https://books.google.ru/books?hl=ru&lr=&id=CsxqDQAAQBAJ&oi=fnd&pg=PT39&dq=T%C3%BCrk+mitolojisi&ots=yOkedIR5Wd&sig=IKnKGQ5SQ0K4FNWPG0HuEmwDL9c&redir_esc=y#v=onepage&q=T%C3%BCrk%20mitolojisi&f=false (Дата обращения – 13.05.2022).

Фәхриева Ләйсән Марат кызы,
Казан (Идел буе) федераль университетының
Халыкара багланышлар институты магистранты

Дәүләтшина Ләйлә Хәсән кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел,
әдәбият һәм сәнгать институты гыйльми секретаре